

DÂRÜLFÜNÛN İLAHİYAT SEMPOZYUMU

18-19 Kasım 2009

TEBLİĞLERİ

İSTANBUL 2010

DÂRÜLFÜNÛN İLAHİYAT FAKÜLTESİ TÂRİH-İ EDYÂN DERSİ: AHMED MİDHAT EFENDİ ÖRNEĞİ

Mehmet ALICI*

ÖZET

Bu çalışmada Osmanlı'nın, son yüzyılında yetiştirdiği kalburüstü şahsiyetlerden biri olan Ahmed Midhat Efendi'nin Dârülfünûn-i Osmâni İlahiyat Fakültesi'nde vermiş olduğu Târîh-i Edyân dersi ve bu çerçevede kaleme aldığı Tedrîsî Târîh-i Edyân adlı eseri ele alınacaktır. Ahmed Midhat Efendi, dönemin aydınları arasında yankı bulan Batı hayranlığına karşı Doğu-Batı sentezini öne çıkaran sıra dışı simalarındandı. Edebiyattan felsefeye ürettiği eserlerinde doğu İslam dünyası ve batı kültürü arasında sürekli mukayeseler yapmıştır. Bu düşüncesini çıkarttığı dergi ve gazetelerde, verdiği Târîh-i Edyân, felsefe tarihi ve eğitim tarihi gibi derslerde de ortaya koymaya çalışmıştır.

Bu bağlamda Ahmed Midhat, Dârülfünûn İlahiyat Şubesi'nde vermiş olduğu Târîh-i Edyân derslerini batıdaki çalışmaları takip ederek karşılaştırmalı olarak işlemiştir. Bu algısının gelişmesinde, 1889 yılında Stockholm'de gerçekleştirilen Şarkiyatçılar Kongresi'ne katılarak batı kültürünü ve batıdaki ilmi çalışmaları yerinde incelemesi etkin rol almıştır. Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi'nde Târîh-i Edyân dersini ilk defa okutan yüzyılın ilk dinler tarihçisi Ahmed Midhat bu bilim dalının Türkiye'de neşvu nema bulmasına kayda değer bir katkı sağlamıştır. Tedrîsî Târîh-i Edyân adlı kitabında dinleri tasviri bir metotla yorumlamasının yanında önemli noktalarda karşılaştırmalı analizlere de yer verdiği görülmektedir. Dolayısıyla bu tebliğde dinleri ele alış tarzı, dinler arasında yaptığı tasnif ve dinin menşesine dair tartışmaları inceleme metodu söz konusu edilecektir.

I. Ahmet Midhat Efendi'nin Hayatı ve İlmi Şahsiyeti

Ahmed Midhat 1844 yılında Tophane semtinde manifaturacı bir babanın ve Kafkas asıllı Çerkez bir annenin oğlu olarak dünyaya gözlerini açtı. Babası Süleyman Ağa'nın erken ölümü nedeniyle Mısır Çarşısında bir müddet çıraklık yaptı. Bu esnada henüz okuma-yazma bilmeyen Ahmed, ilk okuma-yazma ve kuran derslerini dükkân komşusu hafız İbrahim'den almış daha sonra Vidin eyaletinin Sahra ilçesinde müdürlük yapan abisinin yanına giderek ilköğrenimine başladı¹.

Ağabeyi Hafız İbrahim Ağa, Mithat Paşanın Niş valisi olması ve kendisini Niş'e çağırması üzerine ailesini de alarak nişe yerleşti ve Ahmet de Niş rüştiyesine başladı. Buradan mezun olan Ahmet Rusçuk vilayet kâtipliğinde memur oldu (1864). Bu sırada Fransızca dersleri alan Ahmet *Tuna* gazetesine yazılar gönderdi. İlgisini çeken bu gence Mithat Paşa, kendi adını verdi artık Ahmed Midhat ismiyle anılır oldu. Ahmed Midhat bir taraftan *Tuna* gazetesine yazılar yazarken Sait Paşa medresesine ve Fransızca derslerine devam etti².

Mithat Paşanın Bağdat valisi olmasıyla hayatında yeni bir sayfa açılan Ahmed Midhat, burada *Zevra* adlı vilayet gazetesini kurdu ve yönetti (1869). Bağdat'ta bir sanayi mektebini açarak müspet bilimlerin okunmasını sağladı ve kendisi de Fransa'dan kitaplar getirtti. İlme susamış Ahmed Midhat, Şirazlı Muhammed Bakır Can Muattar adında bir âlimden Farsça, doğu ilimleri ve felsefe dersleri aldı. İlk kitabı sayılabilecek *Hâce-i Evvelî*'i Bağdat'ta yazar. Ağabeyi Hafız İbrahim'in vefatıyla ailesini geçindirmek için İstanbul'a dönerek burada *Cerîde-i Askeriyye* gazetesine başyazar oldu ve ailesiyle birlikte kurduğu matbaada kendi eserlerini basmaya başladı³.

Yayın hayatı uzun süreli olmayan ve kapatılan *Devir* ve *Bedir* adında iki gazete çıkardı. 1873 yılında çıkarmaya başladığı *Dağarcık* adlı dergide yazdığı *Duvarıdan bir Sadâ* adlı yazısı nedeniyle Ebuzziya Tevfik'le birlikte Rodos'a sürgüne gönderildi. Dönemin padişahı Abdülaziz'in tahttan indirilmesiyle İstanbul'a dönen Ahmed Midhat *İttihad* adında yeni bir gazete çıkardı ve dönemin hükümdarı II. Abdülhamit'in ilgisine mazhar olur. *Matbaa-i Âmi-*

* Araş. Gör., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

¹ Okay, Orhan, "Ahmed Midhat Efendi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, TDV yay. İstanbul, 1999, c. 2, s. 100; Us, Hakkı Tanık, *Ahmed Midhat'ı Anıyoruz*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1955, s. 14-15; Kudret, Cevdet, *Ahmed Midhat*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1932, s.7.

² Us, *Ahmed Midhat'ı Anıyoruz*, s. 15; Kudret *Ahmed Midhat*, s.8.

³ Okay, Orhan, "Teşebbüse Sarf edilmiş Bir Hayatın Hikâyesi", *Kitaplık Dergisi*, sa. 54 2002, s. 134-135; Okay, "Ahmed Midhat Efendi", s.101; Kudret, *Ahmed Midhat*, s.8-9; Us, *Ahmed Midhat'ı Anıyoruz*, s. 17-18.

re ve Takvîm-i Vekâyi gibi kurumların başına geçti (1877). Basın dünyasında son olarak *Tercümân-ı Hakîkât* gazetesini çıkardı. II. Meşrutiyet'e kadar bu gazetede yazdığı yazılar edebiyat ve ilim dünyasında tartışmalara yol açtı. Dilde sadeliği savunması, aşırı batıcılara karşı çıkışı ve divan edebiyatının canlandırılmasının aleyhinde olması bu ihtilaflı konular arasında sayılabilir. II. Meşrutiyetten sonra Ahmed Midhat basın dünyasından çekildi ve Dârülfünûn'da genel tarih, felsefe tarihi, dinler tarihi dersleri verdi. 28 Aralık 1912 yılında Darüşşafaka'da nöbetçi muallim olduğu bir gece hayata gözlerini yumdu⁴.

Ahmed Midhat Efendi'yi döneminin önde gelen şahsiyetlerinden biri yapan en önemli özelliği halkın yaşadığı dünyayla irtibatını kurmak adına onu gereğince bilinçlendirme çabasıdır. Durmadan ve yılmadan bu kadar çok eser vermesinde ve eserlerinde de okuyucuyu konu hakkında bilgilendirmeye çalışması ve uyarması da buradan kaynaklanmaktadır. Bu tutumuna temel teşkil edecek hususlardan biri de onun dil sadeliğini savunmasıdır. Ona göre halkın anlayabileceği dilde yazmak esastır. Türkçede karşılığı bulunan yabancı kelimeler atılmalı, konuşma dili yazı dili haline getirilmelidir. Bu bağlamda tiyatro ve oyun yazarlığından gazete yazarlığına kadar birçok alanda yazılar yazması bu durumu destekler niteliktedir. Ahmed Midhat dil sadeliğinin gerçekleşmesi yoluyla padişah'tan köleye kadar herkesin birbirini anlayabileceği bir dilini oluşacağına inanmıştır⁵.

1889'da Stockholm'de toplanan Şarkiyatçılar Kongresi'ne Osmanlı Devleti'ni temsilen katılan ve bu sayede Avrupa'nın birçok yerini görme imkânı bulan Ahmed Midhat, Batı kültürünün halka doğru ve gerçekçi şekilde aktarılmasını savundu. Bu bağlamda birçok esere imza attı ve bu kültürün eğrisi doğrusuyla anlaşılmasını istedi. Bu yazılarında Batı kültürü karşısında kendi medeniyetinin ilkelerini savunmada geri durmadı. Osmanlı halkının bu konuda bir cehalete ve sathi bilgilere sahip olduğu, bu nedenle de onların anlayabileceği tarzda batıdaki gelişmelerin aktarılması ve Avrupa hakkında oluşan yanlış algılamaların düzeltilmesi gerektiğini eserleri yoluyla anlatmaya çalıştı⁶.

Dönemindeki İslam aleyhindeki iddialara cevap vermeye gayret eden Ahmed Midhat, misyonerlik çabasının Müslümanlar tarafından müsamahayla karşılandığını ancak bu durumun Hristiyanlar tarafından kötüye kullanıldığını arz eder. Zira neşredilen metinlerle İslam'a hakaret edildiğini düşünür. Bu bağlamda Hristiyanların İslam hakkındaki yazılarına reddiyeler (Müdafaa, Müdafaaya Mukabele, Mukabeleye Müdafa ve Beşâir) yazmakta gecikmez ve hatta Katolikleri eleştiren Amerikalı yazar John W. Draper'in⁷ kitabını İslam eleştirilerini verdiği cevaplarla *Nizâ-i İlm ü Dîn* başlığıyla çevirir.⁸

II. Dârülfünûn'da Târih-i Edyân Dersi ve Ahmed Midhat

1845'ten 1900'e kadar çeşitli sebeplerle üç kez açılıp kapanan Dârülfünûn, Osmanlı devletinde yüksek öğrenimin verildiği ilk merkez olma özelliği taşır. Ancak uzun soluklu ve ciddi bir yüksek öğrenim hayatının Dârülfünûn için başlangıcı XX. yüzyılın başlarıdır. Dârülfünûn tarihini yazan Mehmet Ali Aynî'ye göre, II. Abdülhamit döneminde açılan ve üniversite reformuna kadar varlığını sürdüren Dârülfünûn'un açılmasının en önemli nedeni bazı gençlerin firar ederek batıya gitmelerinin engellenmesiydi⁹.

II. Meşrutiyetle Dârülfünûn-i Şahane, İstanbul Dârülfünûn'una dönüşmüştür. II. Meşrutiyetin ilanına kadar Târih-i Edyân dersi Ulûm-i Aliye-i Diniyye müfredatında yer almamıştır. 1908-1909 yılı eğitim programında Dârülfünûn-i Osmânî Ulûm-i Aliye-i Diniyye Şubesi'nin 4. Sınıf müfredatında yer verilen Târih-i Edyân dersi 1910-1911'de 1. Sınıf programına alınmıştır¹⁰. Dârülfünûn Ulûm-i Aliye-i Diniye sonraki adıyla Ulûm-i Şeriye diğer adıyla İlahiyat Şubesi'nde Târih-i Edyân derslerini ilk defa II. Meşrutiyetten sonra memuriyetten emekli olan Ahmed Midhat Efendi vermiştir. Aynı zamanda İlahiyat Fakültesi Meclisi üyeliği yapmış ve 1912 Nisanında Edebiyat ve İlahiyat Fakültesine yeni bir müfredat hazırlayan heyet üyelerindendir. Bu heyetin hazırladığı ve sonraki

⁴ Okay, "Ahmed Midhat Efendi", s. 101; Üs, *Ahmed Midhat'ı Anıyoruz*, s. 18-19; Kudret, *Ahmed Midhat*, s. 11-12.

⁵ Kudret, *Ahmed Midhat*, s. 22-23.

⁶ Okay, Orhan, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, MEB, İstanbul 1989, s. 7-12, 21.

⁷ Ahmed Midhat Efendi, John W. Draper'in *Les de la Science et la Religion* adlı kitabını Fransızcadan ilgili yerlere yaptığı tenkid ve tahlillerle 1895-1900 yılları arasında çevirmiş ve adına da *Nizâ-i İlm ü Dîn* demiştir.

⁸ Okay, "Ahmed Midhat Efendi", s. 102; Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında*, s. 235-240.

⁹ Arslan, Ali, "Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları" (1911-1912). *Değerler Eğitimi Dergisi*, 5 (13), 2007, s. 9-10; Aynî, Mehmet Ali, *Dârülfünûn Tarihi*, İstanbul 1927 s. 32; Mehmedoğlu, Yurdagül, *Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1838-1920)*, İFAV yay. İstanbul 2001, s. 209-214.

¹⁰ Aynî, *Dârülfünûn Tarihi*, s. 36-37, 48; Tanyu Hikmet, "Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Tarihçesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1961, s. 109; Batuk, Cengiz, "Türkiye'de Dinler Tarihi Çalışmalarının Tarihsel Seyri", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, IX (2009), sayı: 1, s. 75-77.

değişiklikler sonrasında kabul edilen 1 Eylül 1912 tarihli programda Târih-i Edyân dersi 2 saat olarak 1. Sınıf çizelgesinde zikredilmiştir. Bu çerçevede Ahmed Midhat Efendi dönemin dinler tarihi metodolojisini yansıtan ilk metin mesabesindeki Tedrîsî Târih-i Edyân (1911)¹¹ adlı metni Dârülfünûn Ulum-i Şeriye/İlahiyat Şubesi müfredatında yer alan Târih-i Edyân dersi için özel olarak hazırlamıştır. Bu dersi ve genel tarih, felsefe tarihi, eğitim tarihi gibi dersleri 1912 yılında vefat edinceye kadar okutmuştur¹². Ancak günümüz İlahiyat Fakültesi olabilecek bu şube 1914 yılında Darü'l-Hilafet'ül Âliye medresesinde Âli kısmının açılmasıyla kapatılmış ve yüksek din eğitimi Dârülfünûn içerisinde çıkarılmıştır. Daha sonra açılan Medresetü'l-Mütehassısın ve Medresetü'l-Vâizîn müfredatında yine Târih-i Edyân dersi yer almıştır¹³.

III. Tedrîsî Târih-i Edyân Kitabı ve Ahmed Midhat Efendi

Ahmed Midhat Efendi'nin ders notlarından oluştuğu anlaşılan Tedrîsî Târih-i Edyân başlıklı metnin birinci baskısı 1329 tarihlidir. Kitabın künye sayfasında “*Muallim-i muhterem Ahmed Midhat Efendi hazretlerinin Dârülfünûn İlahiyat Şubesinde takrir buyurdukları derstir*” kaydı yer almaktadır. Atatürk Kitaplığı'nda bulunan bu nüshanın, bu esere ait müstakil ilk baskı olduğu düşünülmektedir.

Atatürk kitaplığında müellife ait *Târih-i Edyân* başlığını taşıyan başka bir eser daha bulunmaktadır. Bu metin Ahmed Midhat Efendi'nin birinci ve ikinci sınıf için kaleme aldığı *Tarih-i Umûmî*'sinin son bölümünde yer almaktadır. *Târih-i Edyân* başlığını taşıyan metin “*muallim Ahmed Midhat*” ve “*birinci cild 84.ci sahifeden devam*” diye bir kayıtla başlamaktadır. 160 sayfa olarak görünen eser incelendiğinde bazı sayfalarının (128-145 arası mevcut değil) eksik olduğu, bazılarının mükerrer olduğu (113-128 arası) ve metnin Tedrîsî Târih-i Edyân gibi derslere ayrıldığı görülmektedir. *Târih-i Edyân*'ın içinde yer aldığı *Tarih-i Umûmî*'nin basım tarihi 1328 olarak kaydedilmiştir. Dolayısıyla Ahmed Midhat'ın *Târih-i Edyân* metninin *Tedrîsî Târih-i Edyân*'ın taslak metinlerinden bir bölüm olduğu anlaşılmaktadır. Zira bir karşılaştırma yapıldığında aynı ya da benzer cümlelerin kullanıldığı bazı yerlerin *Tedrîsî Târih-i Edyân*'da bulunmadığı görülmektedir. *Târih-i Edyân* metni Çin dinlerini özellikle Taoizm, Konfüçyüs ve Konfüçyanizm ve Çin'de yayılan dinleri konu edinerek başlamaktadır. Bu dinler hakkında detaylı bilgi veren metin 56. sayfadan itibaren Japon dinleri ve geleneklerinden söz etmektedir. Burada Japonya'ya dışarıdan gelen dinleri ve Japon dinlerini tartışan Ahmed Midhat bilhassa Şintoizm üzerinde durmaktadır. 78. sayfadan itibaren Hint dinlerine yer veren yazar ilginç bir şekilde 1892 yılında Hindistan'da yapılan nüfus sayımı verilerine göre ülkede hangi dinden kaç kişni yaşadığına dair rakamlar vermekte ve yerel olmayan dinlerin bu coğrafyaya girişlerinden bahsetmektedir (s.86-87). Daha sonra Hindu kutsal metinleri Vedalardan, Hinduizm ve mezheplerinden, Brahmanizm, kast sistemi, Budizm akidesi, Budizm'den ve mezkûr akidelerin yayıldığı coğrafyalar hakkında detaylı bilgiler verir. Bu kısım tamamlanmadan *Târih-i Edyân* metni 160. sayfada bir anda cümle bitmeden son bulur¹⁴.

Tedrîsî Târih-i Edyân kitabının ikinci baskısı birincisiyle aynı yıl içerisinde 1329/1913 tarihinde neşredilmiştir. Bu ikinci baskının künye sayfasında Dârülfünûn İlahiyat Şubesinde birinci sınıf öğrencisi olan Aksekili Ahmed Hamdi'nin kitabın naşiri olduğu kaydedilmektedir. Ayrıca bu sayfada geçen “*Dârülfünûn-i Osmânî İlahiyat Şubesinde ve Medresetü'l-Vâizîn'de tedrîs olunur*” ibaresi bu metnin ders kitabı olduğunu kanıtlar niteliktedir. Kitabın sonunda “*birinci cildin sonu*” diye bir ifade yer alsa da bu kitaba dair bir ikinci cildin varlığı söz konusu olmamıştır. Belki de Ahmed Midhat'ın ani ölümü bu ikinci cildin yazılmasına el vermemiştir. *Tedrîsî Târih-i Edyân*'ın üçüncü baskısı ise 1330-1332 tarihinde Hukuk matbaası sahibi Eşref Hadari tarafından gerçekleştirilmiştir. Kitabın 2. ve 3. baskıları çeşitli kütüphanelerde mevcuttur¹⁵.

¹¹ Ahmed Midhat Efendi'nin bu eserinin adı, incelediğimiz birçok kaynak tarafından Târih-i Edyân adıyla verilmektedir. Hâlbuki bu kitap, ilk baskısından itibaren Tedrîsî Târih-i Edyân başlığını taşımıştır. Zira ilk defa dersler halinde Dârülfünûn'daki Târih-i Edyân dersi için hazırlanmış olan bu metin diğer Târih-i Edyân ismini haiz eserlerden farklıdır.

¹² Kudret, *Ahmed Midhat*, s. 12; Arslan, Ali, “Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi...”, s.17-18; Zengin, Salih Zeki, *Medreseden Dârülfünûna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, Karahan Kitabevi, Adana 2009, s. 50-63, 69; *Ahmed Midhat Kitabı*, Yay. Haz. Mustafa Armağan, Beykoz Beld. Kültür Yay., İstanbul 2007, s. XII.

¹³ Zengin, *Medreseden Dârülfünûna*, s. 78-88; Ayni, *Dârülfünûn Tarihi*, s. 36-37, 48; Tanyu Hikmet, “Türkiye'de Dinler Tarihi'nin Tarihiçesi”, s. 109.

¹⁴ Târih-i Edyân metni Ahmed Midhat'ın Târih-i Umûmî-i'sinin son bölümünde yer almaktadır. Bu tek nüsha Atatürk kitaplığında HC_OSM_00495iç numarasıyla mevcuttur. Eserin içinde yer aldığı Târih-i Umûmî-i kitabı Sırat-ı Müstakim Matbaası'nda 1328/1912 yılında İstanbul'da basılmıştır.

¹⁵ Ahmed Hamdi Aksekili'nin Tâbi' ve Nâsir'i olduğu ikinci baskı 1329 yılında Şeref matbaasında basılmıştır. Bu nüsha Süleymaniye Kütüphanesi İzmirli İsmail Hakkı Bölümünde 1079 raf numarasını taşımaktadır. Üçüncü baskısı ise İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) kütüphanesinde mevcuttur.

Ahmed Midhat Efendi döneminin sosyal sorunlarına ve burhanlarına karşı yazarak cevap vermeye çalışmış bu bağlamda edebiyat ve tarih dalında birçok eser vermiştir. Konumuz itibarıyla Dinler Tarihi açısından da *Tedrisî Târîh-i Edyân* kitabını kaleme almıştır. Yüksek din eğitiminin ilk defa verildiği Dârülfünûn'da ders kitabı tarzında hazırlanan ve ilk defa okutulan bu kitapta konular 44 ders başlığı altında işlenmektedir. Fakat bu metot 255. sayfada son bulmaktadır. Bundan sonra konu başlıkları ve alt başlıklar şeklinde devam eden metin Budizm'in tafsilatlı bir anlatımıyla son bulmaktadır. Kitabın sonunda birinci cildin bittiği zikredilirken tarih olarak 24 Nisan 1329/7 Mayıs 1913 verilmektedir (s. 336). Ancak bu tarih Ahmed Midhat Efendi'nin 28 Aralık 1912 tarihli vefatından sonradır. Dolayısıyla bu tarihin naşir tarafından konduğu ve metnin son halinin müellifin ölümünden sonra baskıya verildiği anlaşılmaktadır.

Ahmet Midhat, kitabını *Umûmiyyât* ve *Husûsiyyât* diye iki kısma ayırarak ilk kısımda (1-20.dersler arası) dinler tarihinin genel meselelerini ikinci kısımda (21-44.dersler ve devamı) ise coğrafi ve kronolojik bir sırayla dinleri anlatır. *Tedrisî Târîh-i Edyân*'ın ilk dersinin başlığını *Târîh-i Edyân'ın Lüzûm ve Ehemmiyeti* olarak koyar. İlk cümlesine İslam'ın son din olduğu ifade ederek başlar. Zira Peygamber-i Zîşan son peygamberdir ve dolayısıyla ondan önce gelmiş geçmiş peygamberler mevcuttur ve Kuran-ı Kerim ise bu peygamberlerden 28 tanesini zikretmiş, diğerlerine değinmemiştir. Bizzat Kuran-ı Kerim'in kendisi aktardığı peygamber kıssalarıyla diğer dinlerden bahsederek dinler tarihinin kıymetini ortaya koymuştur. Klasik dönem İslam yazarlarının diğer dinlere dair bilgilerinin kısıtlı hatta hatalı olduğunu bundan dolayı onları suçlamadığını belirten müellif, ancak günümüzde ilim adamlarının detaylı malumata ulaşma imkânına sahip olduğunu ve din aleyhindeki tartışmalara cevap vermeleri gerektiğini zikreder. Devamla Ahmed Midhat dönemin tartışma hususlarından din-ilim ilişkisi ve İslam'ın konumunun doğru şekilde aktarılmasını şiar edinerek kendisine Rahmetullah Hindi'yi¹⁶ örnek alır.

Dinin ya da vahyin başlangıcının Hristiyanların iddia ettiği gibi İsa Mesih'in gelmesiyle değil, Hz. Âdem'le başlayan Ahmed Midhat insanlığa tarih boyunca hak batıl birçok dinin geldiğini söyler. Avrupalıların gayri Hristiyan dinlerin metinlerini çevirerek Hristiyan iddiasını kendilerinin çürüttüğünü ve Dinler Tarihinin gelişiminin İslam'a atfedilen yanlış algılamaların ortadan kalkmasında önemli bir rolü olduğu kanısındadır (Ders 1, s. 2-5).

İkinci dersinde bir dinler tarihi öğrencisinin hangi nitelik ve kabiliyetlere sahip olması gereğine değinerek, öncelikle talebenin kendi dinini kemaliyle bilmesini ister. Ancak kişinin mutlak manada tarafsız olması imkân dâhilinde değilse de buna karşın ötekinin araştırılması ve incelenmesi hususunda düşmanlığa bağlı bir durumun olmaması gerekir. Zira asılolan mesele hakkında hakikate ulaşmaktır. Ahmed Midhat, eski inançların mesela kaplumbağanın kabuğunda ulûhiyet ve bir sihirbazda nübüvvet tasavvurunda bulunan dinleri araştırırken burada talebenin kendi dini hakkında herhangi bir şüpheye düşmemesi ve yanlış düşüncelere sapmaması için hem kendi dinini hem de etnoloji ve filolojisiyle tarih ve coğrafyayı çok iyi bilmesini salık verir. Aynı zamanda felsefeyle bağlantılı olarak mantık ve psikolojiyi bilmek zorundadır. "Tabiat ve matematik ilimlerine verdiği önemi şu misalle somutlaştırır: Cahiliye milletlerinin gök gürültüsü ve şimşegle ulûhiyet vermelerini bir küçümsemeyle telakki ederiz. Zira müspet ilimler bunların fiziki durumlarını açıklamaktadır. Yine Ahmed Midhat, Hz. Yakub'un göğesinden çıkan dayaması, göğün Hz. Musa'nın gözleri önünde yarılması, Hz. Peygamberin miraca çıkması gibi peygamberlerin hayatlarından örneklerle *Târîh-i Edyân* talebesinin ve hocasının astronomi ve gök bilimlerinden müstağni kalamayacağını zikreder. Ahmed Midhat idealize ettiği öğrenci profilinin Dârülfünûn talebesinden beklenmesinin zor olduğunu da kabul etmektedir. O halde bu görevin muallime düştüğü kanaatindedir (Ders 2, s. 5-9).

"Muallimin Hazırlanması" başlığını taşıyan üçüncü derste kendi çağına kadarki dinler tarihi çalışmalarına değinir ve yetersizliğinden yakınır. Mîlel ve Nihal tarzı birkaç kitaptan öteye gidemeyen kaynaklara karşın Avrupalıların fersah fersah ilerde oldukları ve yazdıklarının bir ömür hasredilse bitirilemeyeceğini ifade eder. Müellif muhtemeldir ki 1889 yılında gittiği Şarkiyatçılar Kongresinde ve Avrupa'da kaldığı iki buçuk aylık süre zarfında Batıdaki gelişmeleri yerinde inceleme fırsatı bulmuştur. Zira Dinler Tarihiyle ilgilenen mesela din fenomenolojisinin kurucusu kabul edilen *Chantepie De la Saussaye*, düşünür Spinoza gibi yazarların eserlerinden haberdardır. Avrupalının doğu hikmetinin peşinde olduğunu gören ve Paris'te Budizm'in taraftar bulduğunu aktarır. Bütün bu gelişmelere karşın Avrupalının ulaştığı ve semavi dinlerin aleyhine olan sonuçların olduğu gibi talebeye aktarılmasının sakıncalı olduğunu belirtir. Ahmed Midhat dönemin entelektüel çevrelerinde yaygın olan pozitivist din algısının farkında olarak buna karşı tavrı geliştirmiş, *Müdafaa*, *Beşair-i Sıdk-ı Nübüvvet-i Muhammediyye* ve *Nizâ-i İlm ü Din*'i bu çerçevede kaleme almıştır. Ona göre tehlikenin karşısında devekuşu gibi başı toprağa gömmenin bir faydası yoktur. Yeri geldikçe İslam'ın tabiat ilimleriyle bir tenakuzunun olmadığını bunun Yahudilik ve Hristiyanlık için geçerli olduğunu ispata çalışır. Dinin karşısına çıkarılan felsefi nazariyelerin felsefe nezdinde dahi ittifak bulmadığını, birbirlerinin görüşlerini tasdik edecek üç filozofun bile bulunamayacağını iddia eder.

¹⁶ Rahmetullah el-Hindî, (ö.1308/1891)Hristiyanlığa yönelik *İzhârü'l-Hak* adlı reddiyesiyle tanınan Hintli Müslüman âlimlerdendir. Hristiyanlığa ve misyonerliğe karşı kaleme aldığı reddiyeleriyle tanınır ve eserleri Türkçe dâhil birçok dile çevrilmiştir.

Dinler tarihinin ortaya koyacağı hakikatler açısından İslam'a muhalif bir husus olmadığını dile getiren Ahmed Midhat bir önceki derste talebe için zikrettiklerinin aslında muallimin temel niteliklerinden olması gerektiğini zikreder. Bu yolun zaman içerisinde çalışma ve çabayla sonrakilerin, öncekilerin hatalarını düzeltmesi ve doğrularına yeni doğrular katmasıyla mükemmelleşeceğini, böylece maksadın hâsıl olacağına inanır (Ders 3, s. 9-13).

Dinler tarihçisinin tarafsızlığı ve bakış açısı ismini taşıyan dördüncü derste dinler tarihinin gayesinin, dinlerin aleyhinde bir sonuca varmak yahut birisini savunmak olmadığı ele alınır. Zira Yahudilik ve Hristiyanlık önceki dinleri kendi dinlerinin iptidai şekilleri gibi görme taraftarıdır. Müellife göre din hususunda asıl olan tevhidin inşası sürecidir ve animizm'den putperestliğe ve semavi dinlere doğru bir tekâmül sürecinin geliştiğini savunur. Yahudiliğin veya Hristiyanlığın tekâmül etmiş din iddialarının geçersiz olduğunu ileri sürer. Yahudiliğin ilahını yeryüzüne indirip Yakub'la güreştirdiğini, Hristiyanlığın teslis akidesini savunarak tevhide dayalı ilah anlayışından uzaklaştığını belirtir. Dolayısıyla İslam'ın dinler tarihindeki bu tekâmül algısının son hali olduğundan şüphe yoktur.

Dinler tarihinin maksadı, hiçbir din hakkında aleyhte bir beyanda bulunmak değildir. Bilakis mevcut ve bilinen dinlerin mahiyetlerini öğrenmektir. Bu nedenle dinler tarihçisi araştırma ve incelemelerinde tarafsız olmak zorundadır. Ahmed Midhat bu tarafsızlığın, Dekart'ın felsefe araştırmacılarından o ana kadar bildiklerini unutmaları istemesi kadar ileri götürülemeyeceğine inanır. Ona göre dinler tarihinin şu üç bakış açısına sıkıca tutunan tarihçinin tarafsızlığını koruyacağını zikreder. Bunlardan birincisi; tarihî bakış açıdır. Buna göre tarihsel bakış açısı o dinin nasıl başladığını nasıl geliştiğini ve nasıl tahrif olduğunu günümüze kadarki sürede geçirdiği evreleri araştırma işlemidir. Bu yapılırken kişinin kendisini o dinin müntesibi gibi görmesi gerektiğini ve böylelikle bitarafsızlığını yitirmeyeceğini düşünür. İkinci bakış açısı ise karşılaştırmadır. Zira her din diğer dinlerle bir şekilde etkileşim içinde olmuş ve her ne kadar birbirlerini düşman addetseler de her din diğerlerinden bazı hükümleri almış, değiştirmiş ve kendi hükümlerinden bir tanesi saymıştır. Bu etkileşim derecesini ve gerçekleştiği noktaları karşılaştırarak tarihçi ortaya çıkaracaktır. Üçüncü bakış açısı ise ruhidir. Bir dinden maksat, o dinin ahkâmıyla yaşanmasından ibaret olduğunu düşünen yazar, bir din her ne kadar güzel hükümlere sahip olursa olsun inananları o hükümlerle amel etmezlerse o dinden sayılırlar mı? diye sorar. Dolayısıyla bir dine inananların ruhi hallerinin o dinin hükümleriyle ne ölçüde örtüştüğü o dinin geçerliliğini gösterir. (Ders 4, 13-17).

Dinin insanlığın en kuvvetli etkileşim ve iletişim aracı olduğunu savunan Ahmed Midhat, medeniyetin de bu temel üzerinden geliştiğini ileri sürer. Ona göre din ve medeniyet birbirinden ayrılmayan iki unsurdur. Zira fetişizmden kurtulamamış Avustralya yerlileri medeniyet açısından da geri kalmışlardır. Bu diğer gelenekler için de böyledir. Dinlerin bir tekâmülün neticesinde fetişizmden animizme oradan putperestliğe geçtiğini ve yazının kullanımının bu süreci hızlandığı kanaatini taşır. Ancak Ahmet Midhat batılı pozitivist tekâmül nazariyesini bir noktada reddeder görünür. Ona göre ilk insan ya ilk insan kabilesinin mutlak manada cehalet ve vahşet içerisinde olduğu ve lisanını dahi bilmediği teorisine karşı çıkarak ilk insan Âdem'in eşyanın hakikatini bildiğini savunur. Fakat daha sonra insanlığın çeşitli nedenlerden dolayı birbirlerinden uzaklaşmalarıyla bu vahşet ve cehaletin kendisine yer bulduğunu düşünür. Coğrafi uzaklığı ve doğru yoldan saparak talim-i ilâhiyye'yi unutmalarını bu nedenler arasında gösterir. Zaten insanlığın fetişizmden başlayan manevi açlığını doyurma çabasının tevhid anlayışına giden süreçle yavaş yavaş gerçekleştiğini, peygamberlerin de önemlerinin bu noktada bir kat daha arttığını düşünür. Merkezi bir vatan fikrinin filoloji ve etnoloji tarafından desteklendiğine değinerek bu vatandan kopan insanlığın medeniyet ve din açısından gerilediğini kabul eder. (Ders 5-7, s. 17-30).

İptidai toplulukların cehaleti konusunda farklı düşünen müellif, hayvanların bile bir gaye etrafında yaşam sürdüklerini, arıya vahyedildiğini dolayısıyla insanın mutlak bir vahşet ve cehalet içinde tasavvur edilmesini kabul etmez. Ancak insanlığın talim-i ilahiyeden yoksun kalmasıyla tekâmül nazariyesini başlatarak insanın içinde bulunduğu tabiatın cehaleti nedeniyle korku ve dehşete kapıldığını fetişizm ve animizmin bu yolla gelişme gösterdiğini ileri sürer. Dinin kökenine dair tartışmayı bu çerçeveden bakarak sürdürür ve ilerlemenin fetişizm, animizm, putperestlik ve tevhid şeklinde geliştiğine inanır (Ders 8-10, s. 30-42).

Tabiat karşısındaki acizlikten ve cehaletten doğan korkunun giderilmesi için yapılan eylem ve fillerin ilk ibadet, dua ve kurban tarzlarının kökeni olduğunu ima eder. Öte yandan ilk arketip meselesinde fetişist, animist köken teorisinden ayrı durmaya çalışır. Bunun ötesinde tekâmül teorisine matuf tezleri savunur. Örneğin ruhun varlığını *Chantepie De la Saussaye*'ye atıfla rüyayla kanıtlamaya çalışır. Ona göre insan uyuduğu ve yerinde sabit kaldığı halde rüyasında birçok yere gider, acı çeker, keyif alır, yer ve içer. Dolayısıyla insanın cismi dışında bunları yapan bir manevi varlığın yani ruhun hakikati tescillenir. Yine ruhun ölümsüzlüğü meselesinde de kişinin yaşadığını bildiği birini rüyasında görmesinden hareketle bu durumu birbirini takip eden bir süreç olarak kabul eder. Yine kötülüğün neşet edişini de animizme oradan yaşamış kötü insanların ruhları ve tabiat güçlerine atfedilen kötülükle açıklamaya çalışır (Ders 11-16, s. 42-67).

Dinlerin veya dini geleneklerin birbirlerinin takipçisi ve tekâmül sürecinin birer basamakları olduğunu belirten Ahmet Midhat, dinler hakkındaki bilgilerinin kısıtlılığının, Max Müller'in (ö. 1900) "*Doğu Kutsal Metinleri*" adı altında bu metinleri çevirme faaliyetiyle ortadan kalktığını savunur (Ders 20, 79-83). Ahmet Midhat, Tedrîsî Târîh-i Edyân'da genel dinler tarihine dair bakış açısını yirmi derse yaymıştır. Yukarıda özetle aktarmaya çalıştığımız bu bölümden sonra hususiyet dediği ikinci kısımda dinleri, tarih, coğrafya, dil ve akideleriyle aktarmaktadır. Bu bölümde Ahmed Midhat çağdaşı batılı dinler tarihçilerinin zikrettiği bütün dinleri ve hatta mitolojileri zikretmeye çalışmış, haklarında yorumlar yapmıştır.

SONUÇ

Ahmet Midhat Efendi, yüzyılın ilk Osmanlı dinler tarihçisi olarak Dârülfünûn İlahiyat Şubesinde dinler tarihi dersinin konmasını sağlamakla kalmamış, sırf bu iş için üç yüz sayfayı aşkın bir ders kitabı yazmıştır. Döneminin temel tartışma noktalarından haberdar olsa da mevcut batılı teorilerinin belli bir İslami kaygı süzgecinden geçirildiği görülmektedir. Ancak özellikle metodolojinin işlendiği metnin birinci kısmı dikkatli incelendiğinde Ahmed Midhat Efendi'nin bu teorilerden etkilendiği ve yer yer savunduğu görülmüştür. Elindeki mevcut kaynakların büyük çoğunluğunun Batı kaynaklı olması bu tesirin, gücünü artırmasını sağlamıştır. Buna karşın dinler tarihi alanında reddiyeler yazan müellif, kendisini toplumu bilgilendirmekle görevli saymış bundan dolayı da misyon faaliyetlerine ve İslam'a ilişkin aleyhte yayınlara cevap verme adına eserler kaleme almıştır. Ahmed Midhat Efendi'nin bu alana yönelik çabası Dinler tarihinin Türkiye'de neşvu nema bulmasında kayda değer bir öneme sahiptir. Zira ondan sonra bu ders sürekli müfredatlarda yerini almış ve bu dersi veren M. Esad Seydişehirî, M. Şemseddin Günaltay gibi ilim adamları bu alanda eserler vermişlerdir.